

וכבוד מלכים חקר דבר (משלי כה ב)

--- כבוד דברי תורה שנמשלו במלכים שנא' בי מלכים ימלוכו לחקור דבר (ב"ר ט א)

אוצר החכמה

אוצר החכמה

אוצר החכמה

הרב ישראל דנדרוביץ

מגיד שיעורי תלמוד הירושלמי בקול הדף
מכון דרכי שמחה, ערד

לזהותו הנעלמת של האמורא 'אנא'

אוצר החכמה

תעלומה – היש פותר לה?

אוצר החכמה

השמעתם מימכם על אמורא ארצישראלית אשר נקרא שמו בישראל 'אנא'? בכל מרחבי ים התלמוד, הבבלי והירושלמי, ואף בשאר ספרותינו העשירה לא תמצאו מימרא ואפילו לא איזכור גרידא לאמורא בשם זה. אלא שלא שמענו ולא ראינו אינה ראייה לסתור את התגלית ההיסטורית דמטו בבי מדרשא בשם הגאון רבי אליהו מוילנא זצ"ל.

האם אכן שקע בתהום הנשיה שמו ופעלו של אמורא שמיוחד היה בענוותנותו וביראת חטאו המופלגת, או שמא יתכן שדווקא מתמת כך לא ראה הוא לנכון לומר דברי תורה לשומעי לקח. כך או כך, זיהוי של האמורא 'אנא' יכול הוא לפתור לנו סתירה רעיונית סבוכה שנתחבטו בה גדולי המפרשים, ולהאיר לנו באור יקרות כמה וכמה מאמרותיהם העמומות של חכמינו ז"ל.

במאמר זה נזמן לפונדק אחד את הטוענים לעובדת קיום אמורא נעלם זה ודעת השוללים; את המקורות שניתן למצוא בהם רמזים לכך; ואת ההשערות השונות שהעלו חכמים וסופרים בפתרון תעלומה זו.

יהללך זר ולא פיך

בסיום המשנה האחרונה של מסכת סוטה נאמר "משמת רבי בטל ענוה ויראת חטא". לדעת התנא של משנה זו, היה 'רבי' האחרון שהצטיין

במידות הענוה ויראת החטא, ומשנסתלק לבית עולמו לא מצאנו עוד כאלה המחזיקים במידות נאצלות אלו. על כך מציינת הגמ' בסוף המסכת (מט:): שרב יוסף ורב נחמן לא הסכימו עם דברי התנא שבטלה הענוה ויראת החטא: "אמר ליה רב יוסף לתנא לא תיתני ענוה דאיכא אנא; אמר ליה רב נחמן לתנא, לא תיתני יראת חטא דאיכא אנא".

בפשטות, וכפירושו של רש"י על אתר, נתכוונו רב יוסף ורב נחמן לדרוש בשבח עצמם. טען איפוא רב יוסף שכיון שהוא עצמו עניו, לא ניתן לומר שעם פטירת רבי לא מצאנו ענוים ושפלי ברך 'דאיכא אנא' שכן אני, רב יוסף, קיים בעולם, והרי אנכי עניו. כיוצא בזה טען רב נחמן לגבי יראת החטא, שהיות והוא, הירא חטא, קיים בעולם, אין לומר שבטל היראת חטא.

מיותר להסביר את הבעיות שיש לכאורה בדבריו של רב יוסף. אם כלפי אדם מן השורה, מייעץ לנו החכם מכל האדם (מקל כו ז) "יהללך זר ולא פיך - נכרי ואל שפתיך" וכפירוש הרלב"ג "אין ראוי שתהלל עצמך כי זאת תכונה פחותה", קל וחומר שמידה היא זאת אצל הענוים שאינם מהללים את עצמם. הרי ענוה פירושה אי הכרת האדם בערך עצמו, ואין לך גאוה גדולה מזו שיכריז האדם על עצמו שהוא עניו.

בקונטרס ילקוט החנוכי (קובץ תשובות כמילי לאגדתא' כגדפס בתחילת סו"ת הרב"ז, קאפראן, אות כ) הוסיף להקשות, שמאמרותיו של רב יוסף במקומות אחרים

חזרה שמועה זו ונאמרה במשנתו של רבי יעקב שלמה הולצברג בספרו 'פרי שלמה' שנדפס בעיר ווארשא בשנת תר"ע, וכך כתב (כרס"פ מ:):

"על דרך ששמעתי אומרים בשם הגר"א הא דאיתא בסוף סוטה: "משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא. אמר ליה רב יוסף לתנא לא תיתני ענוה דאיכא אנא, אמר ליה רב נחמן לתנא לא תיתני יראת חטא דאיכא אנא". ולכאורה אין זה מדרך המוסר להתפאר את עצמם בענוה ויראת חטא, ועיין במהרש"א שם.

ועל זה אומרים בשם הגר"א שיש אמורא בירושלמי ששמו 'אנא'. וזה כוונת רב יוסף ורב נחמן לא תיתני ענוה ויראת חטא, דאיכא האיש 'אנא' אשר היה ידוע להם שיש לו שני המדות ענוה ויראת חטא, כן שמעתי".

מעתיקי השמועה מתורת הגר"א מוילנא החרו החזיקו אחריהם והביאו אף הם חידוש נפלא זה. ראה בספר 'דברי אליהו' בליקוטים על מסכת סוטה, ובספר בן זמנינו 'פנינים משולחן הגר"א', ועוד.

חשוב להדגיש כי לאחר הדפסת הספר 'לקוטי שושנים' בעיר 'וילנא' אנחנו מוצאים בספר שנדפס בעיר זו את השמועה תחת הכותרת 'ושמעתי דאמרי' - ללא איזכורו של הגר"א כאומרה, אך גם בלא כל מקור מוסמך אחר. רבי אליהו יעקב דב ב"ר חיים שור בספרו 'נטיעות חיים' הנדפס בעיר 'וילנא' בשנת תרנב (פמ"ד 78) כותב את הדברים כך:

"דהנה איתא בסוף סוטה: "משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא, אמר רב יוסף לתנא לא תיתני ענוה דאיכא אנא, אמר רב נחמן בר יצחק לא תיתני יראת חטא דאיכא אנא. והמאמר קשה מאוד לכאורה איה העניינות שהיה לרב יוסף במאי דאמר 'דאיכא אנא', ואיה יראת חטא לומר על עצמו דהוא ירא חטא. ושמעתי דאמרי דאדם גדול וחסיד אחד דהוה שמה 'אנא' ודפח"ח".

רואים אנו את השקפתו השונה בענין זה: "הלא אצל רב יוסף מצינו ההיפך מזה ששבח גרמיה וקרי אנפשיה 'ורב תבואות בכח שור', ואמר 'אי לא האי יומא דקא גרים כמה יוסף איכא בשוקא' ופירש רש"י 'שלמדתי תורה ונתרוממתי'... ומזה משמע שלא היה עניו. ובפרט כי מצינו בכמה דוכתי בש"ס שהקפיד רב יוסף... ומכל האמור נראה לעין שלא היה עניו כל כך, ואיכה אפוא אמר על עצמו 'לא תיתני ענוה דאיכא אנא'".

גם דברי ר' נחמן טעונים ביאור. הלא ידועים דברי רבי פנחס בן יאיר (ע"ז כ:) שמידת הענוה היא זו המביאה למידת היראת חטא, ואם טען ר' נחמן שהוא ירא חטא הרי שבכלל דבריו שהוא עניו, ואיך יכריז העניו בריש גלי על כך שהוא עניו וירא חטא.

תגלית: אמורא בשם 'אנא'

רבים טובים נדרשו לשאלות אלו, וכבר הלכו כזה הנמושות לבאר דברי ר' יוסף ור' נחמן, זה אומר בכה וזה אומר בכה, הלא הם כתובים על ספרי המפרשים ומשם תקחנו.

וראה זה חדש אשר מצאתי להגאון רבי אליהו מוילנא שביאר דברי הגמ' במילתא חדתא ובאופן שהקשויות הנזכרות סרות מאליהן ומעיקרא ליתא. ראשון למביאי הדבר בשם הגר"א מוילנא הוא רבי אשר ניסן בן רבי יהודה לייב לוינזון מן העיר 'בירד' בספרו 'לקוטי שושנים' שנדפס בעיר וילנא בשנת תרל"ה (כפתור כ, ט:):

"אמרו חכמים שלחי סוטה: "משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא, אמר ליה רב יוסף לתנא לא תיתני ענוה דאיכא אנא". ותמוה האם זה מדרך העניו להתפאר במידותיו, ולא עוד אלא ששקר ח"ו ענה בנפשו כי הלא לדבריו איננו עניו אך רודף אחר הכבוד שאין למעלה הימנו, אתמהא. א"ה: ושמעתי בשם הגר"א כי נמצא בירושלמי חכם עניו מאוד בשם 'אנא' ועליו כיוון רב יוסף ודפח"ח".

אמורא שמצוין היה בענותותו וביראת חטא, הוא ה'חכם' לדוגמא בהתרת נדרים והוא הראוי לאיצטלא זו להיות מלך המשיח.

להשלמת דברי הגר"א מוילנא ובעל 'אוצר יד החיים' בביאור סגנונו של רב נחמן באומרו 'כגון אנא' שלא לכבוד עצמו היה דורש אלא כוונתו היתה לאמורא 'אנא', היה נראה להוסיף ולציין למקום רביעי שבו השתמש רב נחמן במטבע לשון כעין זו. בריש מסכת סנהדרין (ט.) איתא: "דיני ממונות בשלשה ואם היה מומחה לרבים דן אפילו יחידי. אמר רב נחמן כגון אנא דן דיני ממונות ביחידי. וכן אמר ר' חייא כגון אנא דן דיני ממונות ביחידי".

אף כאן נענה ונאמר שר' נחמן ועמו ר' חייא שניהם נתכוונו לדבר אחד, שהאמורא 'אנא' שגדול היה בתורה וחכמה ויראת חטא, ראוי הוא לדון דיני ממונות אפילו ביחיד, ואין צורך לחשוש בו לעיוות הדין; אולם כפי הנראה אין אמת בהערתנו זו האחרונה, דמריהטת לישנא דהגמ' נראה שדברו על עצמם.

אנא – תלמיד חכם המחדד בהלכה

בעל ה'פרי שלמה' ממעתיקי שמועת הגר"א משתמש אף הוא עם חידושו של הגר"א כדי לבאר סוגיה עמומה במסכת ברכות (מז:) שם נאמר ששני תלמידי חכמים המתדיין זה את זה בהלכה מצטרפין להיות שלושה במנין - "מחוי רב חסדא כגון אנא ורב ששת, מחוי רב ששת כגון אנא ורב חסדא":

"והנה דברי הגמרא הזה לכאורה כולה מוקשה ואין מובן... לכאורה אין זה מדרך המוסר להתפאר על עצמו שהוא מתלמידי חכמים המחדדין זה את זה בהלכה, ובמסכת ב"מ (נג:): "אמר ר' יהודה אמר שמואל: בהני תלת מילי עבידי רבנן דמשני במיליהו במסכתא", ופירש רש"י: "מסכתא יש בידך מסכת פלוני סדורה בגירסא או לאו, ומידת ענוה היא", הרי דחוינן דאף אם שואלים אותו אם יש בידו מסכתא פלוני מותר לו לשנות ולומר לאו משום דרך ענוה, ומכל

מעניין לציין שיש מהמחברים ששדרגו את מעלת 'אנא' והקדימוהו בשנים מתקופת האמוראים לזמן התנאים, ראה כן לרבי חיים זייטשיק בספרו 'מעייני החיים' (פרשת בחקתי, מאמר 'כגון אנא') שהביא בשם הגר"א שיש 'תנא' בשם 'אנא', וכן כתב בספר 'שערי טהרה' (וואלק, חלק ה' בפתח השער).

רב נחמן והאמורא 'אנא'

הגאון רבי ישכר דוב באב"ד אב"ד בוסקא בספרו 'אוצר יד החיים' (לכוב פל"ד, אות תקל) הביא גם הוא את חידושו של הגר"א מוילנא (ולוין ע"ק כתב גס בהגהות מנפסא איתן, ולהלן מדון כזה) והוסיף שבזה יבואר בטוב טעם עוד שנים מאמרותיו של רב נחמן שלפום ריהטא נראה שהפליג בשבח עצמו, ולפי חידוש הגר"א נאמר שאף בהם היתה כוונתו על האמורא 'אנא'.

במסכת סנהדרין (נח:) מאריכה הגמרא לדון בענין זהותו ושמותיו של המשיח אשר אנחנו מחכים לו שיבוא. בין הדברים אומר רב נחמן: "אי מן חייא הוא כגון אנא" - אם משיח הוא מן אותם החיים עמנו, הרי שאנכי מתאים למשרה זו.

זאת ועוד אחרת. במסכת בכורות (קף א.) נידון ענינו של החכם בהתרת נדרים. אומרת הגמ' "חכם כגון מאן? אמר רב נחמן: כגון אנא". מתפלא על כך רבי צדוק הכהן בספרו ישראל קרושים (אות ו) הרי המקרא מצווה ואומר יהללך זר ולא פיך ואיך בא רב נחמן להלל את עצמו, וכך צריך ביאור איך יכל רב נחמן לומר על עצמו שהוא הראוי להיות מלך המשיח; גם ראה בר"ן (נדריס ת:) שדן איך רב נחמן יכול להחשיב את עצמו כחכם בהתרת נדרים בעוד שהוא לא היה סמוך.

עתה שגילה לנו הגר"א מוילנא שקיים היה אמורא בשם 'אנא' - מסיים בעל 'אוצר יד החיים' ואומר - נוכל לתרץ בפשטות ולומר שמעולם לא עלתה על דעתו של רב נחמן להלל את עצמו בחכמתו ושראויו הוא לתפקיד הרם להיות משיח, אלא גם כאן נתכוון הוא על האמורא 'אנא'. אותו

ושב גם כאן לא מצאתי ולא כלום. לאורך כל דף קו לא מוזכר כלל מילה זו 'אנא' בכל הקשר שהוא. מסתבר שטעות סופר נפלה כאן ובעל אוצר יד החיים התכוון לדף קנו וכמופיע בהגהות מצפ"א שלפנינו. שם אכן מוזכרת תיבת 'אנא' אלא שבפשטות הכוונה שם היא לתרגום המילולי השגור 'אני'. אולי ניתן לבאר שם ש'אנא' הכוונה היא לאמורא בשם זה, אבל ברור שבהשקפה ראשונה לא מוזכר "שהיה שם אמורא ששמו אנא".

גם ראוי להבחין שאם הגר"א סבר שיש בתלמוד הירושלמי אמורא בשם זה, הרי שמכלל הן בתלמוד הירושלמי אתה שומע לאו בתלמוד הבבלי. שאם לא כן, לא היה מביא הגר"א ממרחק לחמו, ופשוט שמעדיף היה לציין אל התלמוד הבבלי שיד הכל ממשמשת בו, ולכן מסתבר שהגר"א לא מצא בכבלי אמורא בשם זה.

עוד רגע אדבר בו שבעל 'פרי שלמה' העיר מסתירה לכאורה שיש מדברי התלמוד בבלי לכל מה שהבאנו שהכוונה ב'אנא' הוא על אמורא בשם זה:

כ"י יש קצת סתירה לזה מה שכתבתי בתיבת 'אנא' דכוונתם על אמורא [בשם זה] והוא מדברי הגמרא במסכת שבועות (מא:): "דהא אנא ורב ששת דתנינא הלכתא וספרא וספרי ותוספתא וכולי הגמרא", ובשם על כרחך קאמר על עצמו דהא קאמר הלשון 'דתנינא'; אם לא שנאמר שנגיה 'דתנ' במקום 'דתנינא'."

הכל בחזקת סומין

אם בתלמוד הבבלי לא הצלחנו להתחקות אחרי עקבותיו של האמורא 'אנא', נבדוק איפוא את התלמוד הירושלמי. כאמור הגר"א מוילנא טוען שבתלמוד הירושלמי נמצא אמורא בשם 'אנא', ואף כי נאמנים עלינו דבריו של מי שכל רז לא אניס ליה וכל דבריו אמת וצדק, אבל מה נעשה ביום שידובר לנו מכך שבתלמוד הירושלמי שלפנינו לא מופיע כלל אמורא בשם זה, ואין היודע איה מקום כבודו.

שכן שאין מדרך ענוה להתפאר כשאין שואלים אותו, ומה גם שאין זה מדרך המוסר לחשוב את עצמו קודם חבירו כמבואר בספרי מדות, והנה ליה לומר כגון רב ששת ואנא....

לפי דעתי כוונת הגמרא הוא כך, על דרך ששמעתי אומרים בשם הגר"א... שיש אמורא בירושלמי בשם 'אנא'... כמו כן נוכל לומר כאן דכיון דדווקא שני תלמידי חכמים המחדיין זה את זה בהלכה ואין צריכין לרב נחשבין לשלשה, מחוי רב חסדא כגון 'אנא' ורב ששת - פירוש: אותו אמורא ששמו 'אנא' עמרב ששת הם נקראים ת"ח המחדיים זה לזה בהלכה, ורב ששת מחוי כגון 'אנא' ורב חסדא - וכוונתו ג"כ על 'אותו אמורא' ורב חסדא הם נקראים שני ת"ח המחדיים זה את זה בהלכה.

והנה כל מה שבארתי בכוונת אלו המאמרים... אם כי לא אוכל להחליט שכיוונתי האמת בזה... מכל מקום כל מה שכתבתי בכוונת המאמרים הוא דבר שאפשר להאמר שלא יהיה מוקשה מאוד המאמרים הנ"ל."

הנמצא הוא בתלמוד הבבלי

יתכן שגם הגאון בעל הגהות 'מצפה איתן' על הש"ס כיון לתגלית היסטורית זו על קיום אמורא בשם 'אנא', אפס שדבריו קצרים וסתומים ואין אתנו יודע האם אכן לכך נתכוון. בהגהותיו על דברי הגמ' בסוטה הנזכרים לעיל מציין בעל המצפה איתן לעיין במסכת שבת (קט:): יגעתי ולא מצאתי במקום זה כל קשר לדברי ר' יוסף ור' נחמן, אלא שאינה ה' לידי למצוא שהגאון רבי ישכר דוב באב"ד אב"ד בוסקא כותב בספרו 'אוצר יד החיים' (לטכ תל"ד, אות תקט): "ועיין שם בהגהות מצפה איתן שציין לשבת (קו). שהיה שם אמורא ששמו אנא, וכבר קדמו הגר"א ז"ל".

נמצאנו למדים שבעל 'אוצר יד החיים' הבין בדברי המצפה איתן שכוונתו ליישב את דברי הגמרא מדעתו כחידושו של הגר"א, אלא שתוספת חשובה למדנו בדבריו שאין צורך להרחיק את העדות לתלמוד הירושלמי שכן האמורא 'אנא' מוזכר כבר בתלמוד הבבלי במסכת שבת בדף קו.

שהוא ירא חטא, אבל כיצד יכול הוא להעיד על עצמו שהוא עניו, הלא בעדותו זו לכאורה טמונה גאווה.

אמרנו לרבינו מהר"ל דיסקין זצ"ל שאומרים בשם הגאון מוילנא זצ"ל שיש בירושלמי תנא ושמו 'אנא' שהיה ידוע בענוותנותו וביראת חטאו, ועליו כיוונו רב יוסף ורב נחמן באומרם לא תיתני ענוה ויראת חטא דאיכא 'אנא' והוא ענוותן וירא חטא, וממילא לא בטלה עדיין ענוה ויראת חטא.

נענה על אתר ואמר: בטוחני שלא יצאו הדברים מפי הגר"א. שכן בכל התלמוד הירושלמי אין אמורא ששמו אנא! הרי לכם איפוא בקיאות - לדעת אף מה לא כתוב....

איה מקום כבודו בתלמוד הירושלמי

לאידך גיסא מצאתי שיש שניסו למצוא כעין אסמכתא ורמז לקיום אמורא זה בתלמוד הירושלמי, ואם כי ברור ופשוט שאין מדובר כאן ב'שם המפורש' ובדברים גלויים ונראים לעין, מ"מ אם אין ראיה לדבר - לכל הפחות זכר לדבר יש כאן, ולברר מקחו של צדיק נקבצו ובאו דלא לשוייה ח"ו כטועה.

בספר דרך שיחה (על הסורה. מקבץ תשובות מהגאון רבי חיים קנייבסקי שנים לשאלו תלמידו הר"א מן. ב"כ תשס"ד. סוף פרשת בהעלותך עמוד תכג) הובא כך:

"שאלה: בסוף מסכת סוטה 'דאיכא אנא' ובשם הגר"א מובא שיש אמורא ששמו 'אנא' היכן הוא?

תשובה: בירושלמי שבת (פ"ו ה"ה) 'אנן' ויש גורסין 'חנן' ואפשר שהגר"א גורס 'אנא'. הייתי פעם אצל הגר"א ז"ל מלצר זצ"ל - הייתי אצלו כמה פעמים, פעם עם אבא זצ"ל לביקור ופעם לשליחות ולעוד ענין - ואמר את הווארט הזה בשם הגר"א, אבל איני יודע אם הגר"א אמר זאת".

אם קבלה היא נקבל, אלא שחשוב לציין שבדיקתי בשנויי הנוסחאות ששרדו לפנינו, ובכללם במהדורה המדעית של כתב יד ליידין (הולדת האקדמיה ללשון העברית, ירוקליס תשס"א) לא העלתה גירסא שכזאת.

באף אחד מהספרים המסדרים והחוקרים את שמות התנאים והאמוראים לא הצלחתי לגלות איזכור של אמורא זה, ובכללם גם בספרו המצוין של יוסף אומנסקי 'חכמי התלמוד ירושלמי' (רשימת כל תנאים והאמוראים שבתלמוד ירושלמי, ע"פ סדר א"ב, אגב ציון כל המקומות שבהם נזכרו שמותיהם. הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תשי"ב). השמטה שיטתית לאמורא זה בכל ספרי המחקר שחזקה עליהם כאומנים שלא מרעו אומנותיה, מציבה לנו סימן שאלה האם אכן אמורא זה היה ונברא.

ואכן כבר התאונן רבי ש.א. תפילינסקי במאמרו 'מאמרי חז"ל בכתבי הגר"א שלא ידוע מקורם' (קובץ 'נפשות', כ"ב תשנ"א, גליון יא, אות ג) על כך שהוא אינו מוצא את מקור הדברים בתלמוד הירושלמי.

לא היה ולא נברא

ותנא דמסייעא לערעור היוצא על קיומו של אמורא זה בתלמוד הירושלמי, הוא הגאון הנורא המהרי"ל דיסקין זצ"ל. בספר 'מעילו של שמואל' (קורות חייו של רבי שמואל אהרן יודלביץ, ב"ב תשנ"ח. ש.מ. וולך. פרק כח עמוד קצב) הובא עדות מפיו של הגאון בעל ה'חבל יעקב' הגאון רבי אבא יעקב בורוכוב, כדלהלן:

"וכשנשאל החבל יעקב האם היה כוחו של מהר"ל דיסקין גדול אף בבקיאות, כשם שנודע בחריפותו הנוראה ובכח פלפולו המבהיל - שהרי מאז ומעולם נחלקו גדולי הדורות לבחינות 'סיני' ו'עוקר הרים', חריפים ובקיאים, זולתי מתי מספר שהיו אנשי אשכולות, מושלמים בכל.

נענה ונאמר: אספר לכם מעשה שהיה. במשנה בסוף מסכת סוטה אמרו 'משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא', ואמרו בגמ': "אמר רב יוסף לתנא (לזה שהיה שונה לפניו את המשנה) לא תיתני ענוה דאיכא אנא", ופירש רש"י 'שאני ענוותן'. "אמר ליה רב נחמן לתנא לא תיתני יראת חטא דאיכא אנא". וידועה השאלה: יכול אדם להעיד על עצמו

שלא נתבאר מי האומר ולמי אמר. ראה בערוך לנר עמ"ס סוכה (קף מב, ד"ה ח"ל): "לא נתבאר מי האומר כן ולמי אמר כן ומזה נראה שיש חסרון שמות השואל והנשאל כאן בגמרא".

לאו מר בריה דרב אשי חתים עלה

הזכרנו מקודם את האפשרות שיתכן והדברים לא יצאו כלל מתחת יד הגר"א מוילנא. כבר הסתפק בזה הגר"ח קנייבסקי בדבריו שנעתקו לעיל מספרו 'דרך שיחה' ואמר שאינו יודע אם הגר"א אמר זאת. המהרי"ל דיסקין, כאמור אף הוא לעיל, היה נחרץ יותר והיה בטוח שלא יצאו הדברים מפי הגר"א.

כיצד איפוא נאמרו דברים בשם אומרם כביכול, האם זכו כאן לאדם שלא מדעתו? כדי להבין זאת עלינו להוודע לתופעה שפשתה אחרי פטירת הגר"א לתלות בו חידושי תורה שלא עלתה על דעתו לאמרם. חודשיים לאחר פטירת הגר"א, בי"ט כסלו תקנ"ח, "כרוז יצא מאבות בתי דינין דק"ק וילנא יע"א על האנשים שלא שמשו כל צרכן ונטלו עטרה לעצמן לקבוע הלכה בשם אדמו"ר ורבן של כל בני הגולה הגאון האמתי החסיד המנוח המפורסם מ' אליהו זללה"ה, שלא ירדו לסוף דעתו ומלאו לבן לכתוב שמועתן ולקבוע בדפוס".

כרוז זה נדפס בתחילת ספר 'שנות אליהו' והוא פירוש המשניות לסדר זרעים מהגר"א (לעמכ"ג תקנ"ט). נעתיק כאן מתוך כרוז זה:

"באשר שנמצאו איזה אנשים אומרים דינים והנהגות ופירושי תורה בשם מו"ר תפארת ישראל הגאון האמתי המנוח החסיד המפורסם הכ"מ, וידוע ומפורסם שלא יצא מפה קדוש הגאון הנ"ל דבר שאינו מתוקן ח"ו כאשר המה בכתובי חבריו בנגלה ובנסתר הכל על קו האמת, ויש לחוש פן יוקבעו הדברים שאומרים בשמו להלכה וגם יודפס בדפוס כאשר עיינו ראות שיש בהרבה ספרי קדמונים דברים אשר לא יצאו מפי המחבר.

ולהסיר המכשלה הזאת, בכן יצא מאת שני כתות דיינים שהא' השמשים דק"ק יצ"ו יכריזו בכל בתי כנסיות ובכל

ידידי הגאון רבי שלמה בלום העלה השערה נוספת בקובץ 'נזר התורה' (סיון תשס"ג, עמוד קט): "דמצינו בירושלמי הוריות (פ"ג ה"ב) 'ר' אינא, ובירושלמי יבמות (פ"ח ה"ה) וגיטין (פ"א ה"ה) מצינו 'ר' אינא, ואולי הוא לישנא קלילא דהירושלמי".

על דרך זו אפשר להוסיף איזכורים נוספים כיוצא בזה: בירושלמי מע"ש (פ"ד ה"ג) "רבי אינייא בר סיסי", ושבת (פ"א ה"א) "רבי איניינו בר סיסי", ויש הגורסים שם "אינייני", ובעירובין (פ"ה ה"ח) "ר' איניא בר פזי".

אלא שלטעמי לא ברור אם שייך גם כאן לומר שהשינוי נובע מהלישנא קלילא של הירושלמי. בבבלי במסכת ב"ק (ו:) מבואר שחיסור אותיות הוא זה המאפיין את הלישנא קלילא, כך שבמקום 'חייב' אומר התנא ירושלמי דתני לישנא קלילא - 'חב'. וכך זה גם בשמות האמוראים: 'ר' אבא שבתלמוד הבבלי הוא 'ר' בא שבתלמוד הירושלמי; 'ר' אלעזר שבתלמוד הבבלי הוא 'ר' לעזר שבתלמוד הירושלמי, וכן הלאה (וראה 'התלמוד הירושלמי ויוצאיו', נפתלי, כפ"ד לשון וסגנון בתלמוד הירושלמי). כך שמוזר לומר שבתלמוד הבבלי היה האמורא נקרא 'אנא' ובתלמוד הירושלמי התרחב השם ל'אינא' ו'איניא'.

ומשכבר הימים עלה ברעיוני למצוא את האמורא 'אנא' בירושלמי מסכת חלה (פ"א ה"ג): "רבי יונה בעי כמ"ד אינו כנכסיו ברם כמ"ד כנכסיו הוא חייב, א"ל אוף אנא סבר כן". לא נכנס כאן לפרטי שאלתו של ר' יונה, אלא שנבחין שלמרות שהוא לא הפנה את שאלתו זו לאמורא מסוים, מ"מ ענה לו מאן דהוא שגם הוא סובר כך. מי הוא זה העונה, ומדוע סתם הירושלמי ולא אמר את הדבר בשם אומרו?

יתכן וכאן מרומז עובדת קיומו של 'אנא'. ר' יונה שאל את שאלתו לחכמי בית המדרש, השיבוהו ו'אמרו ליה - אוף אנא סבר כן' גם האמורא 'אנא' סובר כדעתך.

כמוכן שלא קבענו כאן מסמרות בזה, בפרט שמוצאים אנו במקומות נוספים בש"ס

הללו עדיין לא מוכח כי אניא או אוניא היה ענו ביותר. אציין כי ב'פנינים משלחן הגר"א' עמ' קעה הביאו זאת, ולא ציינו היכן מצאנו חכם בשם זה בירושלמי. גם בדיקה בספרי תולדותיהם של תנאים ואמוראים נוספים לא סייעה בידי למצוא חכם בשם זה בירושלמי. וראה גם תולדות תנאים ואמוראים לר"א היימן, ערך אוניא, וערך אנייאי.

אמנם ר"י בנים העירני דאף אם לא מצינו שם זה בירושלמי, הרי מצד עצמו הפירוש ניתן להאמר. היינו, דכאן הוא אכן המקור היחידי שנקרא שם האמורא אנא, שהיה ידוע להם שהוא ענו וירא חטא. אני מסכים עמו שאכן ניתן לומר כן, אולם ברור שזו אינה כוונת הגר"א במקור שהבאתי".

ושמא שמו: 'ענא' – 'עניא'

לסיכום הדברים נציין שבדומה לחידוש שהבאנו בשם הגר"א ושעליו נסוב מאמרנו הנוכחי - קיומו של אמורא בשם 'אנא', מצאנו לרבי יצחק אליהו לנדא בספרו 'לשמוע בלמודים' (וילנא תרל"ו, סוטה סס. והפנה את לבי לכך ר"ש שפיגל במאמרו הנ"ל) שכתב דבר דומה כעין זה, אלא שלדבריו הניח יסוד נאמן וגלוי לעין, מגמרא ערוכה בתלמוד הבבלי במסכת חולין:

"ולולי יראתי היה נראה להגיה דאיכא ענא, דאיתא בחולין (פד): **"דריש רב ענא** אפיתחא דריש גלותא וכו' א"ל רבה אשתומא קאמר (- דבר תימה הוא אומר) לשמטיה לאמורא מיניה - עי' פרש"י ז"ל דמפרש יחתכו לשונו או ישמטו האמורא מיניה לביישו" יעו"ש, ולא מצינו שהשיב רב ענא שום דבר על הבייש שביישו לפי שהיה עניו, והוא היה בימי רבה ורב יוסף, והו שאמר רב יוסף לא תתני ענוה שבטלה דאיכא ענא, שהוא עניו מאד".

יצוין כי אמורא זה מופיע פעמים נוספות בתלמוד הבבלי, וראה לר"א היימאן ב'תולדות תנאים ואמוראים' בערכו, אולם בתלמוד הירושלמי אין הוא מוזכר כלל ועיקר; אולי לאמורא זה התכוון הגר"א - אם בכלל יצאו הדברים מפיו, ואולי מה שאמר זה לא אמר זה. כך או כך, עדיין אין בעל השמועה עומד כנגדינו, והנסתר שבשאלה מעניינת זו רב על הגלוי.

בתי מדרשות דקהילתנו יצ"ו שלא ישמע ולא יאמין שום אדם לדברי האומר בשם הגאון החסיד זצוק"ל בע"פ או יביא כתב שהועתק מכ"י הגאון הנ"ל איזה דינים והנהגות ופירושי תורה, עד שיתברר בבירור גמור שהם מכתבו הגאון הנ"ל שבכתב ידו ממש ויקרים הכתב ע"פ בד"ר דק"ק יצ"ו בצירוף מורי הוראות דק"ק יצ"ו, ופשיטא שלא להעלות שום דבר בדפוס ע"ש הגאון עד שיתברר כנ"ל, וכל מי שידיפוס איזה דבר בלי בירור כנ"ל הורע חזקתו ולא להאמין ^{אשר תחזיקו} בו שהם דברי הגאון הנ"ל....

הדברים מדברים בעד עצמם, ויתכן מאוד שלפנינו דוגמא לאותם 'פירושי תורה' שמפניהם חששו הבית דין הנ"ל; חידושים שהם בבחינת 'דברים אשר לא יצאו מפי המחבר', ושאשר אלו שבדאום מליבם קיימו בעצמם את מה שאמרו (פסחים קכ). "אם בקשת ליחנק (- לומר דבר שישמע לבריות ויקבלו ממך) היתלה באילן גדול (- ואמור השמועות בשמו. רש"י).

עוד בענין זה ראה להחוקר הרב יעקב שמואל שפיגל בספרו 'עמודים בתולדות הספר העברי' (הגהות ומגיהים, כ"ג תשנ"ז, עמודים 384-390) ובסדרת מאמריו הנפלאים 'אמר אליהו' שפורסמו בקובץ 'ישורון' (גליונות ה-1); במאמריו אלו הוא גם מתייחס לענין האמורא אנא בהקשרים שהזכרנום לעיל, ומשום דברים שנתחדשו נעתיקם כלשונו:

והנה אמורא זה (-אנא) עניו הוא ביותר עד כדי כך שכנראה אין אנו יכולים למצוא אותו בירושלמי. ברור שיותר קשה לומר לא ראינו, מה עוד שאין אדם היכול לומר שהוא בקי בירושלמי כהגר"א. אבל בכל זאת יש מקום לפקפק בענין. על פי בדיקה בתקליטור פרויקט השו"ת של אב"א נמצא בירושלמי כתובות ד, ת: רבי גמליאל בר אניא. (הסס אניא נמצא עוד בבראיתא רבה מהד' תיאודור אלנק, פ"ד, עמ' 28: רבי אניא בר סוקי, וראה גם בחילופי נוסחאות, אבל בדפוסים גם כן: ר' תנינא בר איסי; בילקוט שמעוני, ישעיהו רמז תפא, נמצא ר' ישמעאל בר אניא). השם אוניא נמצא פעם אחת בירושלמי והוא בירושלמי ערלה א, ב: ר' יהושע אוניא. בבבלי מצינו שלוש פעמים ר' שמואל בר אוניא (מגילה ג ע"ב, יבמות קה ע"א, סנהדרין כג ע"ב). גם במדרשים מצינו כמה פעמים אוניא. אגב, בכל המקומות